

SECOLUL MEU DE ALEKSANDER WAT ÎN RECEPTAREA CRITICII

Constantin GEAMBAȘU

Autor zajmuje się odbiorem krytycznym *Mojego wieku* Aleksandra Wata, skupiając się na dwu zasadniczych wątkach książki: na komunizmie i religii. Wat przeżywa podwójny kryzys: nihilizmu i komunizmu. Religia, do której dochodzi poprzez nawrócenie, staje się ocaleniem, chociaż jest to proces złożony i nie do końca przyswojony. Wśród krytyków toczyła się również dyskusja na temat struktury i charakteru *Mojego wieku*: w jakim stopniu jest to dokument historyczny czy utwór literacki? Autor artykułu podkreśla wartości poznawcze i hermeneutyczne tego cennego i oryginalnego świadectwa o XX-ym wieku.

Słowa kluczowe: Komunizm, religia, historia, polityka, ideologia, więziennictwo

Primul receptor al cărții a fost Czesław Miłosz, având în vedere calitatea sa de interlocutor, căci trebuie spus încă de la început că această carte nu a fost scrisă, ci povestită. De aceea, în polonă are subtitlul Jurnal vorbit sau povestit (*Pamiętnik mówiony*). Autorul, Aleksander Wat¹, unul dintre cei mai de seamă intelectuali polonezi din prima jumătate a secolului al XX-lea, s-a implicat inițial în mișcarea avangardistă, cultivând curentul futurist (vezi în carte secvențele consacrate lui Maiakovski, pe care l-a cunoscut personal)², iar, ulterior, odată cu redactarea revistei „Miesięcznik Literacki”, a devenit promotorul mișcării de stânga în Polonia, alături de personalități precum Andrzej Stawar, poetul Władysław Broniewski, regizorul Leon Schiller și scenograful de teatru Władysław Dąbrowski. Din cuprinsul revistei pe care o redacta aproape integral rezultă temele și ideile pe care le-a susținut și răspândit, dezvăluind o anumită atracție față de această ideologie a cărei victimă

¹ S-a născut la Varșovia într-o familie de evrei cu vechi tradiții. Printre strămoșii săi s-au aflat filozoful Rashi din Troyes, din secolul al XI-lea, Isaac Luria, renumitul cabalist din secolul al XVI-lea, Gaona, mare rabin de Kutno, străbunic din partea mamei. Bunicul lui Wat era proprietarul unei moșii și al unei fabrici de armament, iar tatăl era un om extrem de instruit, cunoscător al Cabalei și al filozofiei moderne. Frații și surorile sale capătă o instrucție solidă în domeniul limbilor străine, al artei și filozofiei, iar politic se orientează spre socialism. Fratele mai mare al lui Wat era un bun social-democrat (a dispărut în lagărul de la Treblinka), un alt frate, membru al Partidului Socialist Polonez (PPS) a emigrat și s-a stabilit la Bruxelles, fratele mai mic, pictor, a dispărut la Auschwitz, una dintre surori a devenit actriță, cunoscută pe scena teatrelor din Varșovia.

² Vezi și volumele publicate ulterior futurismului: *Wiersze (1957)*, *Wiersze śródziemnomorskie (1962)*, *Ciemne światło*, antologie editată postum (Paris, 1968).

Romanoslavica LII nr.1

avea să devină mai târziu. În contextul complicat și confuz al vieții politice poloneze din perioada interbelică, Wat a fost arestat în urma unei înscenări cu caracter subversiv, în anul 1940.

Din acest moment începe odiseea închisorilor, mai întâi la Varșovia, apoi, odată cu izbucnirea războiului, când s-a îndreptat spre Lvov, la Zamarstînov, Lubianka, Saratov, Alma-Ata. În total, treisprezece închisori care i-au marcat destinul. Îmbolnăvindu-se grav de o migrenă incurabilă, nu a mai fost în stare să scrie. Pentru a-i veni în ajutor, directorul Centrului de studii Slave din California, Gregory Grossman, i-a acordat o bursă în Statele Unite, la începutul anului 1964. După o scurtă perioadă de acomodare și de euforie, starea de sănătate a lui Wat s-a agravat. Ca soluție de ameliorare, directorul centrului i-a propus lui Czesław Miłosz să organizeze un ciclu de convorbiri pe care să le înregistreze pe bandă de magnetofon. Încântat, Wat a acceptat acest proiect care a constat în două serii de convorbiri, prima în America, iar cea de a doua, în Franța, după plecarea la Paris. Aceste „interviuri”, mai ales în partea a doua, devin treptat un fel de monolog, „o incursiune în propriul interior”, „o recapitulare a experienței personale”, - Miłosz intervenind foarte rar¹ și lăsând câmp liber interlocutorului său să-și dezvolte confesiunile -, se transformă în adevărate microradiografii ale vieții intelectuale și artistice nu doar din Polonia, dar și din Europa, Wat fiind un excelent cunoscător al ideilor din această perioadă. Atent observator al vieții literare și politice încă din tinerețe, reflecțiile și analizele sale dezvăluie sensibilitatea unui intelectual dornic să înțeleagă mecanismul pe care se bazează relația dintre individ și comunitate, mecanismul «conviețuirii» cu comunismul, rolul individului în cadrul acestui mecanism complex și, de multe ori, ermetic sau confuz.

Ca urmare, aceste convorbiri dintre cei doi intelectuali polonezi se constituie într-o analiză detaliată a secolului al XX-lea, marcat, după cum se știe, de două războaie mondiale, de regrupări și reconfigurări pe scena geopolitică, cu impact asupra destinului a milioane de oameni (vezi lagărele de concentrare, gulagurile, migrațiile, transferul de populație, exilul etc.).

După cum afirmam la început, primul receptor al confesiunilor lui Wat a fost Czesław Miłosz care, în prefața volumului, dincolo de informațiile despre autor și familia acestuia, atrage atenția de la început asupra problematicii religioase, mereu prezente în poezia lui Wat și în confesiunile sale, educat și format la confluența

¹ „Mi-am redus la minimum întrebările, formulându-le numai atunci când era indicat să-l îndemn pe interlocutorul meu la un nou monolog”, în Czesław Miłosz, *prefață* la Aleksander Wat, *Secolul meu. Confesiunile unui intelectual european*, București, Humanits, 2014, p. 15.

dintre iudaism, catolicism și ateism¹. Prin intermediul doicii sale, în copilărie el a suferit influența catolicismului, îndeosebi a liturghiei slujbelor de seară sau de dimineață. Tot datorită doicii s-a apropiat de tradiția populară.

Angrenat puternic în viața literară interbelică, Wat traversează totuși o cale proprie: „... pe Wat, afirmă Miłosz, nu ar trebui să-l asociem cu niciuna dintre formele de avangardă estetizantă”². Înzestrat însă cu o intuiție politică de excepție, ca și alți intelectuali din această perioadă, el prefigurează criza axiologică, declanșatoare de schimbări radicale ale sistemului de până atunci (...exista în primul rând nevoia intelectuală, dar și afectivă, a unei schimbări totale,... pierderea încrederii în posibilitatea unei viitoare civilizații europene, contestarea civilizației europene)³. Intelectualii se confruntă cu sentimentul nihilismului, cu nevoia de a conferi un sens existenței, de a depăși sentimentul absurdității absolute. Însuși Wat declară deschis : „Nu am rezistat în fața nihilismului”, „...m-am azvârlit în singura credință care exista pe atunci, ca răspuns global la negație”⁴, chiar dacă, la scurt timp, și-a dat seama că nu aceasta este calea („sprijin comunismul, deși știi că va duce la lucruri grave”⁵). Prin scrisul și atitudinile sale, formulate verbal, Wat încerca să explice esența filozofică a comunismului sovietic, care, în viziunea sa, „sintetiza degenerarea secolului al XX-lea”⁶. Scrisul transpare, așadar, ca datorie morală față de nefericirea a milioane de oameni, nefericire pe care a întâlnit-o în închisorile sale succesive. Pe Wat îl interesau geneza și cauzele sistemului care apăruse în Rusia. Reflecțiile sale în această privință se bazează și pe discuțiile purtate cu scriitori ruși, precum Viktor Šklovski, Zoșcenko, Konstantin Paustovski. Fără a intenționa să fie un cronicar al secolului său, poetul polonez căuta „în miezul evenimentelor conținutul lor ascuns”⁷. Un asemenea factor ascuns ar fi de esență demonică. Amestecul diavolului în istorie constituie un argument de care pomenesc mai mulți critici. Printre alții, Małgorzata Czermińska, dincolo de alte caracterizări referitoare la importanța cărții (operă inedită, cu caracter autobiografic, ce reînnoiește întrebările

¹ *Idem*, p. 8.

² *Ibidem*, p. 10.

³ *Ibidem*, p. 30.

⁴ *Ibidem*, pp. 79-80.

⁵ *Ibidem*, p. 85.

⁶ *Ibidem*, p. 11.

⁷ *Ibidem*, p. 12.

Romanoslavica LII nr.1

cu privire la rău și vină, la Dumnezeu și necredință, la durere și suferință etc.), subliniază efortul autorului de a înțelege demonismul prezent în istorie¹, aspect asupra căruia insistă profesorul Aleksander Fiut, în studiul *Egorczyzmy Aleksandra Wata* (Exorcismele lui Aleksander Wat)², pornind de la afirmația lui Wat: „comunismul mi s-a înfățișat în ipostază diabolică”³ și întrebându-se în ce anume constă „alungarea diavolului comunist din istorie”. Demersul critic pune în discuție legătura dintre creștinism și comunism, despre care a scris și unul dintre cei mai avizați cunoscători ai fenomenului, și anume filozoful Leszek Kołakowski. În esență, este vorba de o preluare în practica și doctrina comunistă a tradiției religioase creștine și de o răsturnare și deformare a acesteia („divinitatea pe dos”). În prefața la *Povestiri fantastice* ale lui Abram Terț (pseudonimul scriitorului rus Andrei Siniavski), Wat face o serie de legături între doctrina sovietică și creștinism (foamea religioasă a sufletului, nevoia de idol, de autocrație părintească, de universalism (...), nevoia de adorație, de ritual, de spovedanie, cultul sfinților, autoritatea persoanelor și instituțiilor înzestrate cu carismă⁴). De altfel, revoluția din octombrie, după cum observă profesorul Al. Fiut, a stârnit prin victimele sale „groază și fascinație”, conturându-se pregnant convingerea „cât de curată și de măreață trebuie să fie cauza pentru care se varsă atâta sânge, sânge nevinovat”⁵, ceea ce readucea în minte victimele primilor creștini⁶. Wat vorbește despre trei nevoi pe care comunismul în versiune stalinistă părea să le satisfacă: „foamea de catehism”, dorința de fraternitate și dorința de schimbare a ordinii lumii. El revine la această problemă în convorbirile cu Miłosz, demonstrând că sistemul comunist s-a ridicat „pe ruinele marilor religii ca un soi de sectă, ca o variantă a «religiei deformate»”⁷. „Deformarea” religiei ar trebui pusă în legătură, credem, cu perioada iluministă, care în viziunea lui Miłosz, de exemplu, a însemnat criza conștiinței europene prin îndepărtarea de religie și încrederea excesivă în raționalitate. „Marea ispită”, după cum susține Al. Fiut, fascinația în fața „Noii Credințe” l-a preocupat și pe Miłosz, încă înainte de a publica *Gândirea captivă*, în anul 1953. Ca și Wat, Miłosz observă că „Noua Credință”

¹ Małgorzata Czermińska, *Świadek także mojego wieku*, în Aleksander Wat, *Mój wiek*, red. lui Rafał Habielski, vol. II, Cracovia, Universitas, 2012, p. 423.

² Cf. Wat, *Secolul meu*, pp. 55-72; Vezi și Wat și Miłosz – „exorciști”, în Czesław Miłosz la București. *Mateialele colocviului internațional, 7-8 octombrie 2011*, București, Editura Universității, 2012, pp. 7-13.

³ Wat, *Secolul meu*, p.62.

⁴ Apud Fiut, *op. cit.*, în Czesław Miłosz la București, p. 8.

⁵ Wat, *Secolul meu*, p. 84.

⁶ Al. Fiut, *Egzorczyzmy Wata*, în *Mój wiek*, p. 455.

⁷ Fiut, *Wat și Miłosz – „Exorciști”* în Czesław Miłosz la București, p. 8.

îi atenuază intelectualului sentimentul inutilității sociale, punându-l în legătură cu masele și scoțându-l astfel din izolare¹. În locul credinței apar conformismul și ipocrizia, statul totalitar fiind o parodie diabolică a Statului Confesional²

În acest context merită subliniate câteva idei din discuțiile pe care Wat le-a purtat, în anul 1941, cu Taiț în închisoarea Lubianka despre sensul comunismului³. În aceste discuții transpar dorința și curiozitatea lui Wat de a afla ce anume constituie marca specifică a sistemului sovietic (acest lucru se vede nu doar din lecturile parcurse la Lubianka, dar și din întâlnirile cu anchetatorul Lalașvili). Orice răspuns însă se izbea de dificultatea de a stabili gradul în care marxismul avea legătură cu realitatea construită în Rusia. „Baza economiei sovietice era o negare nu doar a marxismului, afirma marxistul Taiț, ci a economiei în general, devenind servitoarea săracă a deciziilor strict politico-sociale; (...) suprastructura devenise bază și invers”⁴. Taiț considera că teoria lui Marx a fost răsturnată, industrializarea excesivă și irațională neavând nimic în comun cu legitățile economice (vezi proletarizarea avansată și pauperizarea maselor, creșterea parazitismului, extinderea și proletarizarea administrației, controlul la toate nivelurile, 90% fiind un control militar”)⁵.

Explicând rostul colhozurilor, Taiț dezvăluie esența funcționării statului totalitar: menținerea majorității populației în sărăcie avea efecte scontate: căutarea hranei zilnice face ca omul să nu mai dispună de timp și energie pentru a se gândi la existența sa; remunerația mult mai mică decât valoarea forței de muncă îl obligă să fure ce poate, pentru a-și completa bunurile; în felul acesta toți se simt vinovați și pot fi culpabilizați; la rândul său, bunăstarea stârnește, printre altele, apetitul pentru libertate, ceea ce intră în dezacord cu controlul general. Cu alte cuvinte, pe fondul sărăciei generale și sub amenințarea permanentă a mizeriei generale se creează condiții favorabile manipulării, statul devenind în sine din ce în ce mai puternic, pe

¹ *Ibidem*, p. 12; nevoia de a fi util, de a influența deciziile politice și de a ieși dincolo de preocupările științifice, este pe larg dezvoltată de J. Benda, în lucrarea *Trădarea cărturarilor*, București, Humanitas, 1990 (ce-i drept cu privire la intelectualii francezi).

² Fiut, *Wat și Milosz*, p. 12.

³ Vezi *Sensul comunismului – amintiri din discuțiile cu Taiț*, materiale găsite printre hârtiile lui Wat după moartea sa și publicate în Anexa de la sfârșitul volumului, *Secolul meu*, București, 2014, pp.650-663.

⁴ *Ibidem*, p.651.

⁵ *Ibidem*, p. 652.

Romanoslavica LII nr.1

măsură ce populația sărăcește¹. Absurditatea structurală a economiei sovietice, transpunerea în viață a unui sistem bazat pe control militar permanent (obligația de a accepta, de a recunoaște că „există ceva ce trebuie să existe”) au condus la un comportament duplicitar, generator de schizofrenie: „În lumea noastră schizofrenică, afirmă Taiț, singura salvare pentru a nu o lua razna este separarea strictă a personalității interioare de cea exterioară”². Este ceea ce mai târziu Miłosz numește ketman, noțiune de sorginte orientală. La rândul său, Wat se întreba retoric în finalul discuțiilor cu Taiț: „Oare adaptarea la comunism să fi fost precedată de orientalizarea gândirii occidentale?”³.

Latura religioasă în evoluția spirituală a lui Aleksander Wat constituie o altă temă a preocupărilor criticii. În studiul sugestiv intitulat „Lupta pentru Dumnezeu”⁴, părintele Stanisław Obirek încearcă să formuleze câteva reflecții în această privință. Wat a crescut mai degrabă în spiritul toleranței religioase, deși tatăl său era un om pios, iar în casa părintească s-au păstrat anumite ritualuri evreiești⁵. Aceasta nu înseamnă că nu cunoștea tradiția și valorile iudaice. Dimpotrivă, așa cum rezultă din „confesiuni”, ele fac deseori obiectul reflecțiilor intelectuale, dezvoltând un fin analist și comparatist. Din cauza atitudinii antisemite a Bisericii, tânărul Wat manifestă aversiune față de catolicismul polonez, în care vedea „exclusiv bigotism și obscurantism”⁶. În căutarea credinței, în perioada, când încearcă să se detașeze de ideologia marxistă („pe atunci nu credeam deloc, nu eram nicidecum credincios”⁷), Wat traversează primele trăiri religioase în închisoarea de la Zamarstînov, sub influența rugăciunilor deținuților care formaseră o adevărată comunitate de credincioși. Mai târziu, la Lubianka, trăirile nocturne, dialogul cu sine, l-au apropiat de Isus: „Când mă identificam cu Isus pe cruce nu era nimic impertinent, nu-l coboram pe Isus, ci cu prețul chinului interior mă înălțam pe mine, căci pentru mine era doar omul Isus, în el se concretizau figurat soarta omului și crucea”⁸. Wat îl percepe pe Isus ca evreu, nu ca potențial creștin, delimitându-l în mod clar de Biserică: „Isus însuși era pentru mine atunci evreu de la început până la sfârșit, era

¹ *Ibidem*, p. 654.

² *Ibidem*, p. 663.

³ *Ibidem*, p. 663.

⁴ Stanisław Obirek, *Aleksandra Wata walka z Bogiem*, în *Mój wiek*, vol. II, p. 472.

⁵ Wat, *Secolul meu*, p. 335.

⁶ *Ibidem*, p.643.

⁷ *Ibidem*, p. 642.

⁸ *Ibidem*, p. 644.

întruchiparea supremă nu doar a psihologiei evreiești, ci și a destinului evreiesc”¹ interesează de Cristos ca evreu, („...simțeam că omenirea nu a creat nimic mai sublim și mai frumos decât chipul lui Cristos”²). De asemenea, Wat face distincție între credință și Biserică (de Biserică m-a îndepărtat istoria ei), Biserica fiind privită prin prisma slujitorilor ei, în care nu are încredere (vezi contextul în care este prezentat padre Pio de la catedrala San Giovanni di Rotonda din munții Gargan).

Se poate vorbi, totuși, de convertire în cazul lui Wat din cauza suferinței generate atât de „mizeria invaziei bolșevice”, cât și de „propria rătăcire morală”. Suferința îl determină să se identifice cu Isus, să vadă în imaginea Lui „cel mai sublim și frumos chip”. Pe de altă parte, omul izolat, încarcerat, anchetat și terorizat psihic și fizic, așa cum se întâmpla în închisorile staliniste, supraviețuiește datorită speranței că existența sa este supravegheată de divinitate („există nu numai padre Pio, există cineva mai sus: Isus Cristos”)³. Wat reprezintă exemplul intelectualului care străbate o cale lungă și sinuoasă, de la ateism la religiozitate. Atitudinea sa, situată la granița dintre iudaism și creștinism, se încadrează, așa cum afirmă părintele Obirek, într-un curent mai larg, alcătuit atât din exegeți creștini, cât și evrei, care caută rădăcinile primare ale creștinismului în iudaism⁴.

Dincolo de tema comunismului și a religiei, criticii subliniază unanim valoarea cognitivă a cărții (vezi informațiile despre ierarhia valorică din perioada interbelică, despre sistemul sovietic, despre Gulagul văzut din interior, despre tipurile de anchetă și de anchetatori, despre psihologia deținuților etc.)⁵. O adevărată dezbateră a declanșat structura cărții: în ce măsură este document sau izvor istoric, în ce măsură este literatură (imaginea trecutului văzută „cu ochii poetului”). Criticul Jacek Trznadel, de pildă, contestă dreptul de a atribui amintirilor și jurnalelor calitatea de sursă istorică⁶. Wat însuși considera confesiunile sale mai curând „un document al protestului, al exorcizării, decât memorii”⁷. Rafał Habielski,

¹ *Ibidem*, p.647.

² *Ibidem*, p. 475.

³ *Ibidem*, p. 650.

⁴ Obirek, *op. cit.*, p. 479.

⁵ Bogusław Sonik, *Przepustka do wiedzy zakazanej*, în *Moj wiek*, vol. II, pp.447-452; J. Jarzebski, „*Moj wiek*”: *przygody idei i ciała*, pp. 427-430.

⁶ Cf. Rafał Habielski, *O czytaniu Mojego wieku*, în *Moj wiek*, vol. II, p. 550.

⁷ *Ibidem*, p. 550.

Romanoslavica LII nr.1

Îngrijitorul științific al ediției critice, consideră, pe bună dreptate, că de la apariția primei ediții¹ până în zilele noastre, *Secolul meu* „a devenit un fel de tratat istoriozofic, dezbateri teologice, variantă contemporană a mitului lui Iov, incursiune în trecut a autorului în căutarea propriei identități”². Indiferent de aceste aprecieri, *Secolul meu* se remarcă prin intensitatea și bogăția trăirilor, prin capacitatea de rememorare și interpretare a experienței personale, autorul înscriindu-se printre cei mai de seamă intelectuali ai secolului al XX-lea.

¹ Prima ediție a apărut la Londra, în anul 1977, urmată de ediții succesive: 1980, 1981, 1983, 1984, 1998, 2012.

² Habielski, p. 551.